

**KAPİTALİST İRRASYONEL RASYONALİTE VE
SERMAYENİN GIDA REJİMİ: GEZEGENSEL
TARIMSALLAŞMA VE GIDANIN TARIMSIZLAŞMASI**

**CAPITALIST IRRATIONAL RATIONALITY AND
CAPITAL'S FOOD REGIME: PLANETARY
AGRICULTURALIZATION AND THE DE-
AGRICULTURALIZATION OF FOOD***

Atakan BÜKE*

ÖZ

Bu çalışma, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin, özel olarak da kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramının sunduğu kuramsal imkânlardan yola çıkarak, kapitalizmin uzun tarihi içinde tarım-gıda ilişkilerinin, birbiriyle iç içe geçen iki eğilim üzerinden şekillendiğini iddia ediyor: gezegensel tarımsallaşma (kır-doğa aksının kapitalist tarımsallaşması) ve gıdanın tarımsızlaşması (gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, ekolojik, toplumsal ve kültürel bağların kopması). Bu iki eğilimin, aynı zamanda, kapitalist gıda rejiminin tanımlayıcı çelişkileri olarak da kavramsallaştırılabileceğini tartışmaya açıyor. İlgili literatürde, gıda rejimi kavramının özgün katkılarından birisi,

* Bu makalede dile getirilen görüşlerin ilk hali, Yerküre Yerel Çalışmalar Kooperatifi (Yerküre Koop) ve Özyeğin Üniversitesi Tarım, Gıda ve Yerel Kalkınma Araştırma ve Uygulama Laboratuvarı (LoafLab) tarafından organize edilen *Türkiye Tarım Tartışmalarının Mirası ve Geleceği: Kuşaklar Arası Seminer Dizisi*'nde sunulmuştur. Zengin katkıları için seminerde tartışmacı olarak yer alan Prof. Dr. Zülküf Aydın'a ve tüm seminer katılımcılarına, makalenin geliştirilmiş halini okuyarak görüşlerini esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa Koç'a ve Dr. Selma Değirmenci'ye teşekkür ederim.

* Dr., Doktora Sonrası Araştırmacı (Associate Member), Toronto Metropolitan Univ., Center for Studies in Food Security (CSFS), Toronto, Ontario, Canada, atakanbuke@yerkure.org, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8951-8372>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 17.09.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 23.01.2025

tarım-gıda ilişkilerinin tarihsel seyrini her biri (birbiriyle ilişkili ve fakat) farklı dinamiklerle şekillenen gıda rejimleri çerçevesinde analiz etmemize olanak tanınması olarak işaretlenebilir. Kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin dönemlendirilmesine yönelik bu katkılardan beslenen bu çalışma da her bir farklı gıda rejimini ortak kesen ve bu farklı rejimleri kapitalist yapan nedir sorusunun peşine düşerek, gıda rejimi kavramı etrafında yürütülen kuramsal tartışmaları zenginleştirmeyi hedefliyor. Bu doğrultuda, burada önerilen ve geliştirilen gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramlarının, kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak düşünmenin analitik araçları olarak da görülebileceğini öneriyor.

Anahtar Kelimeler: Kapitalist Irrasyonel Rasyonelite, Eleştirel Bir Toplum Kuramı Olarak Marksizm, Kapitalist Gıda Rejimi, Gezegensel Tarımsallaşma, Gıdanın Tarımsızlaşması.

ABSTRACT

This study leverages Marxism as a critical theory of society, particularly the concept of capitalist irrational rationality, to argue that agri-food relations throughout the long history of capitalism have been shaped by two intertwined tendencies: planetary agriculturalization (capitalist agriculturalization of the rural-nature nexus) and the de-agriculturalization of food (the dissociation of food from its historical, ecological, social, and cultural ties to agriculture-rural-nature nexus). It proposes that these tendencies might also be conceived as the defining contradictions of the capitalist food regime. Among its contributions to literature, the food regime concept provides a framework for analyzing the historical trajectories of agri-food relations through distinct regimes, each marked by interconnected yet unique dynamics. Building on these insights, this study seeks to deepen theoretical debates surrounding the food regime concept by exploring what unifies these distinct regimes and establishes their fundamentally capitalist character. In this regard, it contends that the concepts of planetary agriculturalization and the de-agriculturalization of food, developed and articulated in this

study, serve as critical analytical tools for theorizing capitalism itself also as an encompassing food regime.

Keywords: Capitalist Irrational Rationality, Marxism as a Critical Theory of Society, Capitalist Food Regime, Planetary Agriculturalization, De-Agriculturalization of Food.

GİRİŞ YERİNE: KAPİTALİZMİN TOPLUMSAL VE TOPLUMSALIN KAPİTALİST KARAKTERİ BAĞLAMINDA TARIM-GIDA İLİŞKİLERİ

İlerleyen sayfalarda, tarım ve gıda alanında kapitalist gelişme dinamiklerinin tanımlayıcı yönelimlerini ve çelişkilerini, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde (yeniden) değerlendirmeyi hedefliyorum. Marksizmi bir siyasal iktisat biçimi olarak sunan yaygın anlatının aksine (krş. Bernstein, 2009), Marx'ın çalışmalarını eleştirel bir toplum kuramı olarak okuyan bu çerçevede, *kapitalist irrasyonel rasyonalite* kavramının sunduğu imkânlardan yola çıkarak (bkz. Bonefeld, 2014; Clarke, 1992), *kapitalist gıda rejimi* kavramına yönelik kuramsal sorguyu derinleştirmeyi deniyorum (krş. Araghi, 2009, 2000; Büke, 2020, 2018; Friedmann, 2005; Friedmann ve McMichael, 1989; McMichael, 2013). Bu bağlamda, kapitalizmin uzun tarihi içinde tarım-gıda ilişkilerinin, aynı zamanda kapitalist gıda rejiminin tanımlayıcı çelişkileri olarak da görülebilecek ve birbiriyle iç içe geçen iki eğilim üzerinden şekillendiğini iddia ediyorum: *gezegensel tarımsallaşma* ve *gıdanın tarımsızlaşması*.

Gıda rejimi kavramının ilgili tartışmalara özgün katkısı, tarım-gıda ilişkilerinin analizini, sermaye birikim süreçlerinin kapitalizmin tarihi içinde aldığı belirli tarihsel-toplumsal formlar olarak da görülebilecek olan “jeopolitik düzenler” ve “hegemonik politik-ekonomik projeler” ile ilişkilendirerek yeniden kavramsallaştırmak şeklinde işaret edilebilir (McMichael, 2021; krş. Friedmann ve McMichael, 1989; McMichael, 2013). Bu doğrultuda tarım-gıda ilişkilerini, birbirini takip eden farklı gıda rejimleri çerçevesinde dönemlendirerek (*periodization*) analiz etmeyi öneren gıda rejimi perspektifinin, tarım ve gıdanın politik ekonomisi, tarım ve gıda sosyolojisi, eleştirel tarım-gıda çalışmaları gibi birbiriyle ilişkili alanlara çok yönlü ve zengin katkılar sunduğunu söylemek mümkün (krş. Bernstein, 2016; Buttel, 2001; Campbell, 2022; Plank vd., 2024). Bu katkılardan beslenen bu çalışma da birbirinden farklı gıda rejimlerini kapitalist yapan nedir sorusunun peşine düşerek, gıda rejimi kavramı etrafında yürütülen kuramsal tartışmaları zenginleştirmeyi amaçlıyor. Bu bağlamda, bu makalede önerilen *gezegensel tarımsallaşma* ve *gıdanın tarımsızlaşması* kavramları,

kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak düşünmenin analitik araçları olarak da görülebilir.

Gezegensel tarımsallaşma ile sermayenin kır-doğa aksını, mümkün olan her toprak parçasını, bu anlamıyla bütün bir dünyayı devasa bir tarla olarak kurgulamasını ve kurmasını kastediyorum. Gezegenin kendisi, sermayenin kendi suretinde bir kapitalist çiftlik olarak yeniden kurulduğu oranda, bildiğimiz anlamıyla tarımın da toplumsal ve ekolojik olarak imkânsızlaştığını söylemek mümkün. Gıdanın tarımsızlaşması kavramıyla ise gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, toplumsal, kültürel, ekolojik, vb. bağların kopmasını kastediyorum. Gıdanın sanayileşmesi olarak da görülebilecek bu eğilim çerçevesinde, gezegenin kendisi, yine sermayenin suretinde, devasa bir gıda fabrikası olarak yeniden kurulduğu oranda, bildiğimiz anlamıyla gıdanın da toplumsal ve ekolojik olarak imkânsızlaştığını söylemek mümkün. Bir başka ifadeyle, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması, kapitalist gıda rejimine içkin ve dolayısıyla kapitalizm sınırları içinde aşılması mümkün olmayan, sermayenin tarım-gıda alanına has çelişkileri olarak da görülebilir. Takip eden bölümlerde detaylandırmaya çalışacağım bu argümanların, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizi, eleştirisi ve alternatiflerinin inşası bakımından, özellikle de tarım/köylü sorunu tartışmaları bağlamında önemli kuramsal ve metodolojik açılımlar barındırdığını düşünüyorum.

Gıda rejimi kavramını, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramıyla birlikte düşünmeye çalışmanın merkezinde, kapitalizmin *toplumsal* ve toplumsalın *kapitalist* karakterine yönelik sorgu yer alıyor (Ecevit, 2006-2014, 2016). Tarım ve kırsalda kapitalist gelişme dinamikleri, gıdanın tarımsal ve kırsal ilişkilerin yeniden şekillenmesi anlamına da gelecek şekilde sermayeleşmesi, bu bağlamda 'köylülerin' kapitalist ilişkiler içindeki toplumsal ve politik konumunda gözlenen değişiklikler gibi alanlara doğru saçaklanan bu sorgu, esas olarak tarım ve gıda sosyolojisi, eleştirel tarım-gıda çalışmaları, kır sosyolojisi ve kalkınma sosyolojisi gibi literatürlerden besleniyor (krş. Akram-Lodhi vd., 2021; Carolan, 2012; Clapp, 2012; Edelman ve Wolford, 2017; Koç vd., 2021).

İç içe geçen bu sorgulara yön veren ve 21. yüzyılın karakteristik gelişmelerinden birisi olarak da görülebilecek olan olgu ise köylülerin, tarım ve gıdanın geçmişi, bugünü ve geleceğine dair analizlerin merkezine yerleşmesi olarak işaret edilebilir (ETC Group, 2017; FAO, 2017). İlk bakışta olağan görülebilecek bu durumu şaşırtıcı kılan ise tarım, kır ve köylülük çözümlerine yönelik sosyal bilimler bilgi birikiminin (ve belki de daha güçlü bir şekilde popüler ve siyasal algının) 20. yüzyıl bakiyesi: Kır, tarım, köylü kavramlarının, kapitalizm

çözümlemeleri ve genel olarak toplum kuramları bakımından marjinalleştirilmesi (krş. Bottomore ve Nisbet, 1979; Callinicos, 2007; Giddens, 1982, 1971; Ritzer and Goodman, 2004; Swingewood, 2000; Zeitlin, 2001). Bu bakiyeye dair merakımı da anlatan ve sermayenin gıda rejimine dair kuramsal arayışlarımı da şekillendiren soru şu şekilde ifade edilebilir: Neo-klasik iktisat, kalkınma iktisadı, modernleşmeci okullar gibi ana akım yaklaşımların yanı sıra klasik ve çağdaş sosyoloji kuramları ile kimi Marksist çevreler tarafından 20. yüzyılda miadının dolduğu/dolacağı iddia edilen; bu bağlamda kapitalizm kavramsallaştırmaları bakımından kuramsal, olgusal ve politik olarak marjinalleştirilen tarım, kır ve köylü nasıl ve hangi toplumsal-ekolojik dinamikler çerçevesinde 21. yüzyılda giderek artan bir ilginin konusu olmaktadır?

Bu geniş soru, elbette her biri birbiriyle ilişkili önemli sorulara açılıyor. Bu sorulardan ikisi, bu makalenin odağı ve tartışmaya açmak istediği argümanlar bakımından ayrıca önemli. Birincisi tarım-gıda ilişkilerinin önemli toplumsal, coğrafi, siyasal, kültürel, tarihsel, ekolojik, vb. farklılaşmalar sergilemesiyle alakalı (Bernstein, 2009). Üstelik bu zengin farklılaşmalar yalnızca küresel ölçekte değil, bölgesel ve yerel ölçeklerde de çarpıcı boyutlara ulaşabiliyor. Bu bağlamda peşine düştüğüm ve takip eden bölümlerde paylaşmaya çalışacağım tartışmaların da arka planını oluşturan sorulardan birisi de şu: Barındırdığı zengin farklılıklar dikkate alındığında, homojen bir topluluk, toplumsal ve politik bir özne olarak tarif edilmesi güç olan yerkürenin güneyinden ve kuzeyinden “köylülerin”, kapitalist-endüstriyel tarım-gıda sistemi karşısında bir araya gelerek ‘ortak’ bir ses, bir çığlık yükseltmelerinin kuramsal-politik karşılığına dair neler söyleyebiliriz? Örneğin, günümüzün önemli toplumsal hareketlerinden birisinin kendisini “Köylü Yolu” (*La Via Campesina*) olarak tarif etmesini; gıda egemenliği, yerel gıda sistemleri, alternatif gıda ağları gibi kavramların/hareketlerin ortaya çıkışını kapitalist tarım-gıda ilişkileri ve genel olarak kapitalizm çözümlemeleri bakımından nasıl anlayabiliriz (krş. Borras vd., 2008; Brass, 2000; Ribeiro, 2023; van der Ploeg, 2013, 2008)?

Tarım/köylü sorunu tartışmalarının da kurucu meselelerinden birisi olarak görülebilecek olan bu soru (krş. Akram-Lodhi vd., 2010a, 2010b; Aydın, 2017; Bernstein vd., 2018; Byres, 2012, 1991; McMichael, 2008; Moyo vd., 2015), modernite ve post-modernite tartışmalarını da içerecek bir şekilde özne ve özneleşme süreçleri üzerine tartışmaların da kapısını aralıyor. İkinci soru da bu noktayla bağlantılı bir şekilde toplumsal ve politik özneleşme süreçlerinin kapitalist karakteriyle alakalı: Tarım-gıda ilişkileri bağlamında gözlemlediğimiz toplumsal, kültürel, ekolojik, siyasal ve ekonomik özneleşme süreçleri hangi ilişkiler, mekanizmalar, çatışmalar, çelişkiler dolayısıyla kuruluyorlar? Ya da

tersinden ifade edecek olursak, bu özneleşme süreçleri, tarım-gıda ilişkilerinin geçmişini, bugününü ve geleceğini tahayyül ve icra etme bakımından hangi güzergahları önceliklendiriyor, hangi toplumsal-ekolojik ilişkileri ve aktörleri nasıl olanaklı kılıyor ve/ya olanaksızlaştırmaya meylediyor?

Bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak sermayenin tarım-gıda alanındaki yönelimlerini, kapitalist irrasyonel rasyonalite ve gıda rejimi kavramları çerçevesinde tartışmak isteyen bu makale de yukarıdaki sorulara yanıt arayışlarının bir ürünü. Makale giriş ve sonuç kısmı dahil beş bölümden oluşuyor. Takip eden bölümde, tarım-gıda ilişkilerinin analizine katkıları odağında ana hatlarıyla gıda rejimi kavramı ele alınıyor. Yukarıda da ifade edildiği üzere, gıda rejimi kavramının, en azından kavramı ortaya atanlar bakımından, esas derdi ve dolayısıyla özgün katkılarından birisi, tarım-gıda ilişkilerinin tarihsel seyrini her biri farklı dinamiklerle şekillenen gıda rejimleri çerçevesinde analiz etmemize olanak tanınması olarak karşımıza çıkıyor. Bu bölümde, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin dönemlendirilmesine yönelik bu çabadan yola çıkarak, her bir farklı gıda rejimini ortak kesen ve bu farklı rejimleri *kapitalist* yapan nedir sorusunun ilgili tartışmalar bakımından önemine dikkat çekiyorum. Üçüncü bölüm, bu sorunun ve bu soruya yanıt arayışının kuramsal arka planını görünür kılmak ve tartışmaya dahil etmek amacıyla, ana hatlarıyla eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm'in önermelerini ve metodolojik yönelimlerini ele alıyor. Kendisini, Marx'ın çalışmalarının yaygın ve hâkim okuması da olan bir siyasal iktisat biçimi olarak Marksizm'den ayırtırmayı hedefleyen ve bu anlamıyla Marksizm'i bir üretim kuramı olarak değil de eleştirel bir toplum kuramı olarak gören bu Marksizm okumasının, tarım-gıda ilişkilerinin analizi ve kapitalist gıda rejimi kavramı bakımından da önemli açılımlar sunduğunu söylemek mümkün. Bu doğrultuda, dördüncü bölüm, sermayenin gıda rejimine ve onun karakteristik çelişkilerine yönelik yukarıda sıraladığım argümanları gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramları odağında derinleştirmeye çalışıyor. Son olarak sonuç bölümü, kapitalist gıda rejiminin tanımlayıcı çelişkileri olarak öne sürdüğüm bu kavramsallaştırmaların, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizine ve eleştirisine dair açtığı tartışma alanlarını, tarım/köylü sorunu odağında sıralamaya çalışıyor.

1. TARIM-GIDA İLİŞKİLERİNİ GIDA REJİMİ KAVRAMI ÜZERİNDEN DÜŞÜNMEK

Gıda rejimi kavramı ilk olarak Harriet Friedmann ve Philip McMichael (1989: 93) tarafından "tarımın kapitalist dünya ekonomisinin gelişimindeki ve devlet sisteminin gidişatındaki rolünü" analiz etmek için ortaya atılmıştır. McMichael'in (2021: 224) daha yakın tarihli bir değerlendirmesinde belirttiği

şekliyle “gıda rejimi analizi, karşılaştırabilir hâkim kurallar aracılığıyla, kapitalizmin ve devlet sisteminin zamansal ve mekânsal yeniden yapılanma süreçlerini ayırt etmek için ortaya çıkmıştır”. Bu bağlamda, gıda rejimi kavramının temel amaçlarından birisi, “gıdanın uluslararası üretim ve tüketim ilişkilerini, 1870’ten bu yana, kapitalist dönüşüm dönemlerini genel olarak birbirinden ayıran birikim biçimleriyle” ilişkilendirmektir (Friedmann ve McMichael, 1989: 95). McMichael’ın (2021: 218; krş. 2013, 2009) ifadesiyle, “‘gıda rejimi’ merceği, gıda tedarikinin endüstriyel kapitalizm bağlamında ve asimetrik devlet sistemi içinde gelişen coğrafyasını kavramsallaştırır”. Burada bahsi geçen “asimetriler”, belirli hegemonyalar tarafından karakterize edilen farklı “jeo-politik düzenlerin” tezahürleri olduğu için özellikle önemlidir:

Sanayi kapitalizmi döneminde, gıda rejimleri, uluslararası gıda üretimi ve dolaşımının dünya fiyatları tarafından yönetilen jeopolitik düzeninin üç aşamasına işaret eder. Bu jeopolitik düzenler, hegemonik dönemlerdir: İngiliz hegemonyası (1870’lerden 1914’e kadar), Amerikan hegemonyası (1940’lardan 1970’lere kadar) ve neoliberal dönem (1980’lerden günümüze kadar) (McMichael, 2021: 218).

Bu zeminde, gıda rejimi kavramının kuramsal ve analitik odak noktasının, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin “jeopolitik düzenler” ve “epizodik hegemonik politik-ekonomik projeler” ile ilişkilendirilerek dönemlendirilmesi olduğunu söylemek mümkündür (McMichael, 2021: 218; krş. Friedman, 2005; Friedmann ve McMichael, 1989; McMichael, 2013, 2009). Gıda rejimi analizinin bu yöneliminin izlerini, Friedmann’ın (2004: 1) kavrama getirdiği tanımda da sürmek mümkündür:

Gıda rejimleri – güç ve mülkiyet ilişkilerindeki daha büyük istikrar dönemlerinde olduğu gibi – her şeyden önce tarihseldir. Tarım-gıda sistemleri, 19. yüzyıl dünya tahıl ve et piyasalarındaki kökenlerinden bu yana, devletler arası ilişkiler (devletler arası sistem), işletmeler arası ilişkiler (dünya pazarı) ve göç eden, satın alan, satan ve tarım ve gıda kültürlerini yeniden şekillendirerek siyasi sınırların ötesindeki yaşama uyum sağlamaya çalışan nüfuslar arasındaki ilişkilerle şekillenmiştir. Bu ilişki setleri, çelişkilerin ve yeni olasılıkların takip ettiği nispeten istikrarlı belirli dönemlere ayrılır. Süreklilik arz eden ancak yine de geçici çıkar ve ilişki kümeleri olan bu dönemler gıda rejimleridir.

Buna göre, “İngiliz merkezli emperyal gıda rejimi” olarak da adlandırılan ve 1870’lerden Birinci Dünya Savaşı’na kadarki dönemi kapsayan birinci gıda rejiminin “örgütleyici [kurucu] ilkesi”, yerleşimci sömürgecilik (*settler colonialism*) ve “serbest ticaret emperyalizmi” tarafından şekillendirilen yaygın (*extensive*)

birikim biçimidir. 1940'lardan 1970'lere kadar süren ve “ABD merkezli gıda rejimi” olarak da adlandırılan ikinci gıda rejiminin “örgütleyici ilkesi” ise “ekonomik milliyetçilik” ve “Kalkınma Projesi” tarafından yönlendirilen yoğun birikim biçimidir. Ve son olarak 1980'lerden günümüze uzanan süreci içeren ve “şirket gıda rejimi” olarak da anılan üçüncü gıda rejiminin “örgütleyici ilkesi” olarak ise neoliberalizm ve “Küreselleşme Projesi” ile şekillenen “sermayenin serbestleştirilmesi” işaret edilmektedir (McMichael, 2021: 218-9; bkz. Friedmann, 2005; McMichael, 2013).

Yukarıda bahsedilen üç gıda rejiminin oluşumuna, bu rejimlere istikrar sağlayan norm ve kuralların yanı sıra istikrarsızlıklara ve geçişlere yol açan gerilim ve çelişkilere yönelik analizler, eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışı ve gelişimi bakımından da ilham verici olmuştur. Örneğin Frederick H. Buttel¹ (2001: 171), tarım-gıda çalışmalarında yirminci yüzyılın sonlarındaki gelişmeleri ele alırken, “Friedmann ve McMichael'ın gıda rejimleri üzerine 1989 tarihli *Sociologia Ruralis* makalesinin” yayınlanmasıyla birlikte “tarım sosyolojisinin dramatik bir dönüşüm” geçirdiğini belirtmektedir. Buttel (2001: 173), gıda rejimi analizinin “1980'lerin sonlarından bu yana tarım çalışmalarında en dayanıklı [kalıcı] perspektiflerden biri olduğunu, bunun da büyük ölçüde sentetik ve incelikli olmasından kaynaklandığını” ifade etmektedir.²

Gıda üretimi ve dolaşımını, farklı hegemonik ekonomi-politik projeler ve jeopolitik düzenler bağlamında, *dünya* düzeyi ve ölçeğinde ayrıntılı bir şekilde analiz eden gıda rejimi yaklaşımı, aynı zamanda tarımda kapitalist gelişmenin eğilimleri ve özgünlükleri (tarım sorunu) ve bununla bağlantılı olarak köylülerin toplumsal konumu ve siyasi karakteri (köylü sorunu) üzerine tartışmalara da yeni açılımlar getirmiştir. Örneğin, daha ziyade dar anlamıyla tarımsal üretim süreçlerine ve kırsal mekâna odaklanan tarım/köylü sorunu tartışmalarını, sermayenin jeopolitik düzenler tarafından şekillendirilen hegemonik projeleri içinde yeniden konumlandırarak, köylüleri kapitalist-endüstriyel tarım-gıda

¹ Bu noktada Frederick H. Buttel'in kır sosyolojinin en önemli isimlerinden biri olduğunu ve bugün daha ziyade eleştirel tarım-gıda çalışmaları olarak adlandırdığımız, tarım ve gıda sosyolojisi ve ekonomi politişinin kurucu figürleri arasında yer aldığını not etmekte yarar vardır (Bonanno, 2009: 31).

² Gıda rejimi kavramına ve çerçevesine yönelik önemli eleştirilerin de dile getirildiğini not etmekte yarar vardır. Örneğin, Henry Bernstein (2016, 2014) ve Hugh Campbell (2022), özellikle McMichael'ın kavramsallaştırmaları bağlamında köylülerin barındırdıkları toplumsal ve sınıfsal farklılaşmalarını dikkate almaksızın siyasal bir özne olarak ele alınmasına dair güçlü eleştiriler dile getirirken; gıda rejimi analizinin, tarım-gıda ilişkilerinin farklı ölçeklerde barındırdığı farklılaşmaları ve bu farklılaşmaları ortaya çıkaran aktörleri ihmal eden aşırı-kuramsallaştırma (*over-theorization*) ile malul olduğu da dile getirilen eleştirilerin başında gelmektedir (Plank vd., 2024).

ilişkiler karşısında politik özneler olarak yeniden formüle etmiştir (bkz. McMichael, 2013, 2008).³

Kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak yeniden düşünmek, bu anlamıyla gıda rejimi kavramını kapitalist gıda rejimi olarak yeniden ele almaya çalışmak, daha ziyade bir dönemlendirme aracı olarak kullanılan gıda rejimi kavramının yukarıda ana hatlarıyla sunmaya çalıştığım katkılarını geliştirmeye yönelik bir çaba olarak da görülebilir. İlgili tartışmaları eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm gözüyle yeniden okumaya dönük bu çabanın temel sorusu ise şu şekilde ifade edilebilir: Birbirlerinden farklı bu üç gıda rejiminin her birini kapitalist yapan nedir? Bu aynı zamanda, McMichael'ın ifadesiyle (2021: 220), “sermayenin gıda rejiminin jenerik [*generic*] yönlerine” odaklanma gayreti olarak da görülebilir. Bu genel yönlerin, her bir gıda rejimine has özelliklerin ve farklı gıda rejimleri arası geçişlerin ve dönüşümlerin kavramsallaştırılması için harcanan mesaiye kıyasla, görece sınırlı bir kuramsal ve analitik çabanın konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bu makalede önerilen *kapitalist gıda rejimi*, *gezegensel tarımsallaşma* ve *gıdanın tarımsızlaşması* kavramsallaştırmaları da esas olarak eksikliği hissedilen bu çabayı geliştirme amacını taşımaktadır.

Bu noktada bir uyarı notu düşmekte yarar var. Tarım-gıda ilişkilerinin genel olarak kapitalist karakterine yönelik sorgu, hiç şüphesiz, bu ilişkilerin tarihselliğinden ve dolayısıyla tarihsel ve toplumsal farklılaşma süreçlerinden bağımsız ele alınamaz. Daha da güçlü ifade edecek olursak, kapitalist gıda rejiminin çelişki eğilimlerinin sürekliliğine yönelik bir kavramsallaştırma, ancak bu çelişkili hareketin aldığı farklı tarihsel, toplumsal, ekolojik, ekonomik, kültürel, vb. formların analizi bağlamında bir anlam taşıyabilir. Aksi takdirde Marx'ın çalışmalarının ve eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin eleştiri oklarının da merkezinde yer alan tarih-dışı bir anlatının kapısını aralamak riskiyle karşı karşıya kalınır.

Bu bağlamda, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramsallaştırmaları, bir yönüyle de kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin bir de bu gözle tarihselleştirilmesine dönük bir çağrı olarak da okunabilir. Bir başka ifadeyle, gıda rejimi analizinde, odağın bu düzeyde yeniden kurulmasının, tarım-gıda ilişkilerinin tarihinde gözlenen süreksizliklerin ve bu anlamıyla farklı gıda rejimlerinin analizi için de önemli sonuçları olduğunu söylemek mümkündür. Bu

³ Köylülerin siyasi özneler olarak yeniden formüle edilmesinin gıda rejimi analiziyle sınırlı olmadığını not düşmekte yarar var. Köylülerin politik özneler olarak ele alınması, tarım/köylü sorunu tartışmalarındaki post-kalkıncı dönüşün bir ürünü olarak görülebilir (bkz. Buke, 2020, 2019, 2018).

makalenin sınırlarını aşmakla birlikte, örneğin gezegensel tarımsallaşma kavramı – ilerleyen bölümlerde de değinileceği üzere – yukarıda yer verilen gıda rejimleri dönemlendirmelerini takip ederek, *sömürgeci tarımsallaşma*, *kalkınmacı tarımsallaşma* ve *neoliberal tarımsallaşma* şeklinde ele alınarak geliştirilmeye açıktır. Böylesi bir tartışmanın, hiç şüphesiz, sınıflar mücadelesi ve sınıf oluşumu, uluslararası devlet sistemi ve kapitalist devletin rolü, diğer katkılarının yanı sıra toplumsal yeniden üretim kuramı bağlamında feminist yaklaşımlar, özellikle “ucuz gıda” ve “ucuz doğa” tartışmaları odağında Marksist ve politik ekolojik kavramsallaştırmalar, insan-olmayan aktörlerin failliği ve rolü ve bununla da bağlantılı olarak tarım ve gıdanın, üretim-dolaşım-tüketim örüntülerini de şekillendiren bilimsel, teknolojik ‘altyapısı’ gibi listesi rahatlıkla uzatılabilecek tartışmalarla ilişkilendirilerek zenginleştirilmesi gerekmektedir. Tersinden ifade edecek olursak, kapitalist gıda rejimi, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramlarının da burada sıralanan başlıkların analizine çok yönlü katkılar sunma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir.

Bu makalenin sınırlarına yeniden dönecek olursak, tarım-gıda ilişkilerinde gözlenen farklılaşmaları, geçişleri, kopuşları, kritik anları ve gelişmeleri kapitalist gıda rejiminin birbiriyle iç içe geçen iki çelişkinin formları olarak kavramsallaştırmak yalnızca bu farklılaşmaların analizi bakımından değil, bütün bu sürecin kapitalist karakterinin ne olduğuna dair tartışma bakımından da kritik önemdedir. Zira, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde, bir toplumsal-ekolojik ilişki ve çelişkili bir hareket olarak sermayenin, bu farklılaşmalardan ayrı, bunlardan bağımsız bir gerçekliği de yoktur. Bu çerçevede, sermayenin gıda rejimine ve onun karakteristik çelişkilerine yönelik dile getireceğim önermelerin kuramsal arka planını daha iyi anlayabilmek bakımından takip eden bölümde eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin genel yönelimleri ve tarım-gıda ilişkileriyle de bağlantılı olarak kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramsallaştırması ele alınmaktadır.

2. ELEŞTİREL BİR TOPLUM KURAMI OLARAK MARKSİZM, KAPİTALİST İRRASYONEL RASYONALİTE VE TARIM-GIDA İLİŞKİLERİ

Eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm anlayışının kurucu savı şu şekilde dile getirilebilir: Marksizm üretim ilişkileri temelinde toplumsal ilişkileri analiz eden bir siyasal iktisat biçimi değil, üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin toplumsal ve politik karakterini açığa çıkartmayı hedefleyen eleştirel bir toplum

çözümlemesidir (krş. Bonefeld, 2016, 2014; Clarke, 1992, 1988, 1980).⁴ Bu çerçevede, Marx'ın çalışmalarının kuramsal ve politik özgünlüğü, üretim ilişkilerine ve emeğe, tarih-dışı, ontolojik bir öncelik atfederek bir üretim kuramı geliştirmesi değil; insan-insan ve insan-insan-olmayan arasındaki ilişkileri (artı-)değer üretimine indirgediği oranda üretim ve emek kategorilerine de merkezi bir konum atfeden kapitalist ilişkilerin toplumsal ve politik bağlamını açığa çıkartmayı hedefleyen bir kapitalist toplum kuramı geliştirmesidir (krş. Bonefeld, 2014; Clarke, 1992). Başka türlü söyleyecek olursak, “Marx'ın entelektüel başarısı” kapitalist üretimin ekonomik formlarının toplumsal kuruluşuna yönelik getirdiği açıklamalarda yatmaktadır (Clarke, 1992: 7; krş. Bonefeld, 2014: 22-23, 29-31).

Böylesi bir Marksizm okumasının olanağı, merkezinde *yabancılaşma* ve *yabancılaşmış emek* gibi kavramların yer aldığı Marx'ın erken dönem çalışmaları ile *meta fetişizmi*, *değer biçimi* ve *sermaye* kavramları etrafında yürüttüğü geç dönem çalışmaları arasındaki sürekliliktir (Clarke, 1992). Gerek Marx üzerine yapılmış araştırmalarda gerekse Marksizmi bir siyasal iktisat biçimi olarak okuyan geleneksel/Ortodoks Marksist çevrelerde, Marx'ın çalışmalarının “Genç Marx” ile “Olgun Marx” arasında varsayılan radikal karşıtlık ve/ya kopukluk üzerinden okunması yaygındır. Bu ayırım temelinde gençliğe özgü bir ‘romantizm’ atfedilen Marx'ın erken dönem çalışmaları “yabancılaşmış insan doğası kuramı temelinde hümanist felsefe” ile özdeşleştirilirken, sonraki dönem çalışmaları ise ekonominin “insan iradesinden bağımsız bir şekilde” işlediği varsayılan “nesnel yasalarını” bulma arayışındaki “bilimsel iktisat” ile özdeşleştirilmektedir (Clarke, 1992: 92).

Marx'ın siyasal iktisada yönelik eleştirilerini, erken dönem *yabancılaşma* kuramından, işçi sınıfının ekonomik çıkarları temelinde olgun dönemde geliştirilen *emek-değer* kuramına doğru bir geçiş temelinde kavrayan bu okuma, Marx'ın felsefesi, sosyolojisi ve iktisadı arasında da birbirine dışsal bir iş bölümü temelinde ayırtırmaya gider. Filozof Marx'tan iktisatçı Marx'a geçiş üzerine kurulu bu hâkim anlatı, Marx'ın felsefesine “üretimin toplumsal ilişkilerinin ontolojik ayrıcalığını ve tarihsel değişkenliğini belirleme” görevi atfederken, sosyolojisine “bu toplumsal ilişkilerin tarihsel olarak belirli konfigürasyonları”nın analizi, iktisadına ise “bu toplumsal ilişkilerin gelişimini belirleyen iktisadî hareket

⁴ Bir yönüyle de 1980'lere ve 1990'lara damgasını vuran *Marksizmin krizi* tartışmalarına yanıt olarak ortaya çıkan bu Marksizm okumasının, *açık Marksizm* kavramı odağında yürütülen tartışmalar içinde belirgin hale geldiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda, açık Marksizm kavramı odağındaki tartışmalar için bkz. Bonefeld ve Psychopedis (2005), Bonefeld vd. (1995, 1992a, 1992b). Kapitalist gıda rejimi kavramsallaştırması ve tarım/köylü sorunu odağında kuramsal-politik arayışlarına yön veren Marx okumasının detayları ise daha ziyade Simon Clarke'ın 1992 tarihli *Marx, Marginalism and Modern Sociology* kitabında bulunabilir.

yasalarının tanımlanması” rolünü biçer (Clarke, 1992: 93). Böylece, ekonomi alanı da toplum ve tarih alanları ile denk bir inceleme nesnesi ve hatta onların üzerinde açıklayıcı bir nedensellik olarak konumlandırılmış olur. Buradaki sorun, Marx’ın çalışmalarına kuramsal bütünlüğünü ve politik karakterini veren temel araştırma gündeminin, yani ‘ekonomik’ olanın *toplumsal* kuruluşunun ne olduğu sorusunun bir kenara bırakılması, diğer bir ifadeyle, ekonomi alanının kendisinin eleştiriden muaf bir konuma taşınmasıdır (Clarke, 1992: 99).

Burada, siyasal iktisadın temel hatası da “kapitalizmin ‘ekonomik’ yasalarını ve kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerini ele alış biçiminde değil de kapitalist üretimin, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan tarihsel özgünlüğünü ihmal eden tarih felsefesinde” görülür (Clarke, 1992: 93). Başka türlü söyleyecek olursak, bu geleneksel yorumlarda, Marx’ın çalışmalarının özgünlüğü, basitçe, kapitalist üretim ilişkilerinin mülkiyet ilişkileri odağında artı-emeğe el konulmasının belirli yolları temelinde kavranmasına indirgenmektedir. Marx’ın çalışmaları bu şekilde ele alındığında artık Marksist kavramlarla siyasal iktisadın ‘ekonomik’ kategorileri arasındaki fark da muğlaklaşmakta ve Marksizm bir siyasal iktisat biçimi olarak belirlemektedir.⁵

Marksizmi eleştirel bir toplum kuramı olarak gören yaklaşımların çıkış noktası ise yukarıda da değinildiği üzere Genç Marx ile Olgun Marx arasında bir kopukluğun aksine süreklilik olduğu iddiasıdır.⁶ Bu sürekliliğin zemininde ise kapitalist toplumsal ilişkilerin, genel olarak “Akıl” veya “Batı Rasyonalitesi” gibi belirli bir rasyonalitenin gelişimi temelinde veyahut da *doğal* olarak sunulan ekonomik kategoriler eliyle *şeyleştirilerek* doğallaştırılmasına ve toplumsal içeriğinden soyutlanmasına yöneltilen keskin eleştiri yatmaktadır. Yalnızca liberal düşünce okulları değil geleneksel Marksist yorumlar da bu keskin eleştirinin hedefindedir. Özellikle “üretici güçlerin gelişimi”, tarihsel ve toplumsal “ilerleme” gibi sorunsalların Ortodoks Marksist yaklaşımlarca ele alınışı da, liberal yaklaşımlara benzer bir şekilde, kapitalizmin toplumsal karakterini doğallaştırmaya hizmet etmektedir. Bir kapitalist toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde ise Marx’ın siyasal iktisadın eleştirisi olarak peşine düştüğü soru

⁵ Marksizmin üretim ve yeniden üretim süreçlerinin toplumsal kuruluşuna yönelik çözümlerini mülkiyet ilişkileri analizlerine indirgeyen bu anlayışın karikatür bir örneğini 1977 tarihli bir Sovyet ders kitabında bulmak mümkündür: “Üretim araçları sahipliği ... toplumsal gelişmenin bütün evrelerinde insanlar arası toplumsal ilişkilerin temelinde yer alır” (Kozlov, 1977: 14-5; aktaran Clarke, 1992: 94). Bu anlayışın günümüzde de ‘Marksist’ çevrelerin önemlice bir çoğunluğunda geçerliliğini koruduğu söylenebilir. Örneğin Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadının günümüzdeki en önemli temsilcilerinden birisi olan Henry Bernstein (2009: 35) tarım çözümlerinin çıkış noktasına “Kim, neyin sahibidir?” sorusunu koymaktadır.

⁶ Geleneksel/Ortodoks Marksist yorumlar karşısında eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm anlayışının detaylı bir tartışması için ayrıca bkz. Buke (2018: 108-139).

şudur: “insanların toplumsal yeniden üretimi neden kendisini, eyleyen öznelere gizlice işleyen, insanların ihtiyaçlarına kayıtsız hatta onlara aykırı olan, kendi kendine hareket eden ekonomik güçler biçiminde açığa vurmaktadır” (Bonefeld, 2014: 21-22). Diğer bir ifadeyle, bu okumaya göre Marx, toplumsal ilişkilere dışsal, eylemlerimizden bağımsız, kısacası keremeti kendinden menkul formlar olarak görünen ekonomik kategorilerin toplumsal ve politik içeriğinin peşindedir ve buna yönelik yabancılaşma kavramı odağında yürüttüğü erken dönem sorgusunu, daha sonraki çalışmalarında meta fetişizmi, sermaye, artı-değer gibi kavramlar aracılığıyla zenginleştirmiş ve derinleştirmiştir.

Bu çerçevede, kapitalist toplumsal ilişkilerin tanımlayıcı unsuru, insan toplumsallığının nesnel kısıtlar/sınırlamalar formunda; insana ait niteliklerin şeylere ait özellikler formunda; insan öznelliklerinin ve toplumsal ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkiler formunda; toplumsal ve tarihsel süreçlerin doğa, toplum, akıl ya da belirli bir rasyonalite temelinde şekillenen yapılara içkin yasalar formunda görünmesidir (Clarke, 1992: 306, 305). Bu durumun da kaynağında yer alan kapitalizmin alametifarikası ise Marx'ın yabancılaşma ve meta fetişizmi kavramlarının da odağını oluşturan toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkiler içinde şekillenen öznelliklerin, değer ve artı-değer üretimine indirgenmesidir. Bu temelde, Marx'ın genç ve olgun dönem çalışmalarına bütünlüğünü veren kuramsal ve politik yönelim, kapitalist toplumsal ilişkilerin doğallaştırılmasının ve olası alternatiflerin en iyisi olarak sunulmasının radikal eleştirisi ve kapitalist sistemin aşılmasına katkı sunacak kuramsal-politik bir zemin inşasıdır. Kapitalist ilişkilerin doğallaştırılmasının eleştirisi zemininde yükselen bir toplum kuramı olarak Marksizm, aynı zamanda öznelliklerimizin ücretli emeğe ve artı-değer üretimine indirgemesinin tarihsel, toplumsal, politik, kültürel, moral, ekolojik eleştirisini ve alternatif arayışını da bünyesinde barındırmaktadır. Bir diğer ifadeyle, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm aynı zamanda kapitalist toplumsal ilişkilerin aşılmasına dönük politik önermeler dizisidir.

Kapitalist *irrasyonel rasyonalite* ya da bir başka ifadeyle kapitalizmin *nesnel irrasyonallitesi* kavramının odağında da bu eleştirinin yer aldığını söylemek mümkündür (Bonefeld, 2014; Clarke, 1992). Marx'ın yabancılaşma, meta-fetişizmi, değer, artı-değer, sermaye gibi kavramlarına da bütünlüğünü ve iç tutarlılığını veren bir yönüyle de bu irrasyonel rasyonalitenin eleştiridir. Kapitalizme içkin bu irrasyonel rasyonalitenin iki tanımlayıcı unsurundan bahsedilebilir. İlki insana ait özelliklerin ve toplumsal ilişkiler içinde şekillenen öznelliklerin *toplumsal ilişkilere dışsal* özellikler ve yapısal kısıtlar formunda belirmesidir (Bonefeld, 2014; Clarke, 1992). Yabancılaşma ve meta fetişizmi kavramları da esas olarak bu noktayla bağlantılıdır. İkincisi ise ‘maddi refah’

unsurları olarak tarif edilen göstergelerin tür olarak insanlığı olanaklı kılan gezegensel koşullar, ekolojik dengeler ve dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun ‘refahı’ pahasına artışı olarak kendisini göstermektedir (Bonfeld, 2014; Clarke, 1992). Sermaye, değer, artı-değer gibi kavramların odağında ise daha ziyade bu nokta yer almaktadır. Bu çerçevede, siyasal iktisadın mülkiyet ilişkileri odaklı analizleri ve emek-değer kuramı Marx’ın kabul ederek kendi çalışmaları ile zenginleştirdiği bir zemin sunmaz; bu tartışmalar Marx’ın çalışmalarında ancak siyasal iktisadın eleştirisi ve reddi zemininde geliştirdiği yabancılaşmış emek ve artı-değer kuramlarının sonuçları olarak belirir (Clarke, 1992: 126-7).

Kapitalist irrasyonel rasyonalitenin yukarıda yer verilen birbiriyle iç içe geçen unsurlarını tarım-gıda alanıyla ilişkilendirerek somutlamaya çalışacak olursak, ilki için, hâkim ortodoks veya reformist liberal anlatının tarım-gıda sistemini, bununla bağlantılı sorunları ve çözüm önerilerini nasıl tarif ettiğine bakılabilir (krş. FAO, 2017; TÜSiAD, 2020). Çeşitli varyasyonları olmakla birlikte tipik liberal anlatı şu şekilde özetlenebilir: *Dünya nüfusu – mevcut tarımsal üretimi ve gıda üretimini, örneğin 2050’ye kadar en az iki katına çıkarmayı gerektirecek şekilde (FAO, 2009) – hızla artmaya devam etmektedir. Üstelik demografik dengelere bağlı olarak şekillenen beslenme tercihlerinde gözlenen kimi değişimler (örneğin gelişmekte olan ülkelerde ‘yükselen’ orta sınıfların ve ‘zenginleşen’ kentli nüfusun daha fazla et tüketmeye başlaması), mevcut tarımsal üretim alanları ve gıda üretimi üzerindeki baskıyı daha da artırmaktadır (FAO, 2017). Bunlara karşılık, iklim değişikliği başta olmak üzere ‘çevresel’ faktörler, hâlihazırda düşük seyreden verimliliği ve verim artışını da (iyimser bir ifadeyle) sınırlandırmakta ve dolayısıyla arz ve talep dengesini ve bu dengenin sürdürülebilirliğini ciddi oranda bozmaktadır (TÜSiAD, 2020). Toplam tarım arazilerinin, özellikle gelişmiş ülkeler bakımından, kentleşme örüntüleriyle birlikte azalma eğilimine girmesiyle sorun daha da katmerlenmekte ve daha az kaynakla daha çok çıktı üretebilmek için verim artışı bir zorunluluk haline gelmektedir (FAO, 2009).⁷*

Karşı karşıya olduğumuz sorunları kapitalist toplumsal ilişkilere dışsal bir takım ‘nesnel’, ‘doğal’, ‘yapısal’ kısıtlar olarak sunduğu oranda karşı çıkması da güç görünen bu anlatının son dönemlerde en güçlü dile geldiği yerlerden birisi de tarım-gıda dijitalleşmeleri (“akıllı tarım”, “dijital tarım”, “hassas tarım”, “Tarım

⁷ İşlenebilir tarım arazisi miktarında 1600’lerden bu yana gözlenen genişlemenin 2000’lerle birlikte tepe noktasına ulaştığı ve artık bir gerileme sürecine girdiği ilgili araştırmacıların üzerinde uzlaştığı bir nokta olarak karşımıza çıkıyor (Ritchie, 2022). Bununla birlikte, FAO’nun (2009: 9) tahminlerine göre, 2050 yılına kadar dünya genelinde toplam tarımsal arazi miktarının yaklaşık %5 oranında artması bekleniyor. Bu artışın esas olarak gelişmekte olan ülkelerde yaşanacak 120 milyon hektar genişlemeyle sağlanacağı öngörülüyor. Buna karşılık, aynı zaman diliminde, gelişmiş ülkelerde işlenebilir arazilerin, başka kullanım amaçları nedeniyle, 50 milyon hektar azalacağı düşünülüyor.

4.0”, vb.) ve “dijital devrim” tartışmalarıdır.⁸ Uluslararası tarım-gıda şirketlerinden Avrupa Birliği, Dünya Bankası, OECD ve FAO gibi ana akım kurumlara, devletlerden farklı ölçeklerdeki karar alıcılara uzanan geniş bir yelpazede, dijitalleşmenin, açlık, ekolojik krizler ve sürdürülebilirlik gibi küresel sorunlar karşısında bir kurtarıcı olarak sunulduğuna tanık oluyoruz. Örneğin, FAO Genel Direktörü Qu Dongyu, dijital tarımın gıda sistemlerini dönüştürerek dünya çapında açlık sorununu çözebileceğine dair güçlü bir inanç ifade ederken (FAO, 2020), Dünya Bankası uzmanları “daha önce görülmemiş şekillerde tarım ve gıda sistemini dönüştürmek için muazzam bir potansiyele sahip” şeklinde ifade ettikleri “dijital devrimin”, hem çiftçilerin hem de 8 milyar insanın yaşamlarını iyileştireceğini vurguluyor (Dünya Bankası, 2021).

Kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramı çerçevesinde, yukarıda oldukça sınırlı ve özet bir şekilde sunulan bu liberal anlatının temel sorunu, kapitalist toplumsal ilişkilerin kimi ‘doğal’, ‘nesnel’, ‘yapısal’ görünümlü iddialar eliyle gizemleştirilmesi, gözlerden kaçırılması olarak işaretlenebilir. Kapitalist ilişkiler doğallaştırıldığı oranda, karşı karşıya olduğumuz sorunlara en ‘rasyonel’ çözüm de yine bu ilişkilerin kendisi olarak sunulmakta. Bir başka ifadeyle, kapitalist tarım-gıda ilişkileri, karşı karşıya olduğumuz toplumsal ve ekolojik sorunların kaynağı olarak değil de bu sorunların olası en rasyonel çözümü olarak beliriyor. Örneğin, üretim, dolaşım ve tüketim süreçleri kapitalist karakterinden soyutlanarak, tarımsal üretim ve gıda üretimi insan ile doğa arasında kurulmuş ‘teknik’ bir ilişki ağına indirgeniyor. Nüfus artışı, sürdürülebilirlik ve eşitsizlik gibi meseleler de bu teknikleştirilmiş bakış açısına uygun şekilde ve kapitalist gıda rejiminin sınırları içinde “verimlilik”, “etkinlik” ve “katma değer” gibi kavramlarla tanımlanıyor. Benzer bir soyutlama ‘teknik’ gelişmeler için de uygulanarak, bilimsel gelişmeler ve teknoloji, içinde şekillendikleri kapitalist toplumsal bağlamdan kopartılıyor. Dijitalleşme ve ilgili uygulamalar, belirli toplumsal ilişkilerin ve koşulların ürünü olarak değil, soyut bir teknik ilerlemenin ulaştığı son nokta ya da soyut insan aklının eriştiği evrensel bir başarı gibi sunuluyor. Sonuç olarak, tarım-gıda ilişkilerinin toplumsal ve siyasal boyutları, ‘nesnel’, ‘yapısal’, ‘doğal’, ‘rasyonel’ olarak sunulan kapitalist-endüstriyel nicel

⁸ Tarım-gıda dijitalleşmeleri üzerine, bilim ve teknoloji çalışmaları ile eleştirel tarım-gıda çalışmaları bileşkesinde giderek zenginleşen analizler için bkz. Bronson (2021), Dietz ve Drechsel (2021), Gugganig vd. (2021). Türkiye örneğinde “Tarım 4.0” söyleminin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Büke (2024).

hesaplamalara indirgenebildiği ölçüde bilginin ve politikanın konusu haline gelebiliyor.⁹

Kapitalist irrasyonel rasyonalitenin bir diğer göstergesi olan ‘maddi refah’ göstergelerinin bizatihi yaşamın ve yaşamın olanaklılık koşullarının kendisi pahasına artışını da kapitalist gıda rejiminin toplumsal ve ekolojik güncel fay hatlarıyla bağlantılı olarak ele almak mümkün (krş. FAO, 2017; IPES-Food, 2024) Bu noktayı gözler önüne sermek için, bir tarafında ‘gıda bolluğunun’, diğer tarafında ise giderek artmakta olan açlık, yetersiz beslenme ve beslenmeye bağlı sağlık sorunlarının; bir tarafında organik, ekolojik, doğal tüketim örüntülerinin, diğer tarafında ise sağlıksız gıdalarla beslenen dünya nüfusunun büyük çoğunluğun; bir tarafında 1960-2015 arası üç kat artan tarımsal ‘verimliliğin’, diğer tarafında ise bizatihi tarımın olanaklılık koşullarını tartışmaya açan ekolojik yıkım ve sürdürülebilirlik sorununun yer aldığı kapitalist gıda rejiminin ilgili verilerine bakmak yeterlidir (bkz., Büke, 2019: 126-8).

Kapitalist irrasyonel rasyonalite ile tarım-gıda ilişkileri arasındaki bağlantılar üzerine bu tartışmanın ardından, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin kuramsal yönelimlerine geri dönecek olursak, kapitalist irrasyonel rasyonalite odağında bir Marx okuması, ‘ilerleme’, ‘kalkınma’, ‘verimlilik’ gibi doğal ve/ya rasyonel olarak sunulan kavramların toplumsal ve politik içeriğinin deşifre edilmesini hedefleyen *post-* yaklaşımlarla Marx arasında bir paralellik kurar. Başka türlü söyleyecek olursak, Marx, örneğin post-kalkınmacı yaklaşımların¹⁰ iddia ettiği gibi kalkınmacı paradigmanın kurucuları arasında yer almaz; tersine kalkınmacı ve bu anlamıyla ilerlemeci anlayışların ilk sistematik ve radikal eleştirisini yapan figür olarak karşımıza çıkar. Eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm anlayışının yönelimlerini, kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramı odağında ve sosyal bilimlerde ve siyasal düşünce alanında gözlenen *post-* dönüşün geniş kapsamında ifade edecek olursak şunları söylemek mümkündür:

⁹ Bu hikâye elbette yeni değil; benzer bir anlatının izi kapitalist gıda rejiminin bütün bir tarihi boyunca sürülebilir. Örneğin, tarımda makineleşme süreçlerinin, zirai kimyasalların, sulama teknolojilerinin, genetik ve biyoteknoloji alanındaki gelişmelerin de en az dijitalleşme kadar “devrimci” niteliğini söylemek mümkün. Bu süreçlerin de “modernleşme, kentleşme, sanayileşme, kalkınma, küreselleşme gibi her biri tarihsel ilerlemenin bir başka biçimi olarak sunulan daha büyük anlatılarla harmanlanarak, yoğrularak takdim” edildiğini not etmek gerek (Büke, 2024: 43).

¹⁰ Post-kalkınmacı yaklaşımların genel yönelimleri ve kurucu argümanları için bkz. Escobar (1995), Rahnema ve Bawtree (1997) ve Sachs (2010).

- Marksizm üretim ilişkilerinin özcü bir kuramsal analizi değildir; kapitalist üretim ilişkileri, kapitalist toplumsal ilişkilerin irrasyonel rasyonelitesini açıkladığı için onun kuramsal çerçevesinin merkezinde yer alır.
- Marksizm toplumsal ilişkileri yapısal belirlenimci bir şekilde kavramaz; Marksizmin metodolojik yönelimi, kapitalist toplumsal ilişkiler içinde insana ait niteliklerin ve öznelliklerin şeylere ait özellikler ve nesnel/yapısal kısıtlar formunda belirmesinin eleştirisi üzerine kuruludur.
- Marksizm, tarih-dışı bir şekilde ontolojik bir ayrıcalık tanıyarak emek ve/ya üretim ilişkileri kavramlarını kutsallaştırmaz ve bu temelde indirgemeci bir analiz yapmaz; Marksizmin analitik çerçevesi, bir toplumsal ilişki olarak sermayenin toplumsallığımızı ve öznelliklerimizi (artı-)değer üretimine indirgemesinin eleştirisini temel alır.
- Marksizm, ilerlemeci ya da kalkınmacı bir zeminde teleolojik bir tarih anlayışını benimsemez; Marksizmin politik yönelimi, bir toplumsal-ekolojik ilişki olarak sermayenin ve kapitalizmin insan toplumlarının 'ilerlemeci' serüveninin en üst aşaması olarak belirmesinin ve/ya bu şekilde sunulmasının eleştirisidir.

Aşağıda detaylandırmaya çalışacağım, gıda rejimi kavramını, kavramın barındırdığı zenginliklerle birlikte, kapitalist gıda rejimi olarak yeniden düşünmeye yönelik çabalarım da böylesi bir kuramsal arka plan içinde şekillenmektedir. Peşine düştüğüm soru bir yönüyle de şudur: Bir toplumsal-ekolojik ilişki olarak sermayenin çelişkilerinin tarım-gıda alanındaki özgün biçimleri nelerdir?

3. KAPİTALİZMİ BİR GIDA REJİMİ OLARAK DÜŞÜNMEK: GEZEGENSEL TARIMSALLAŞMA VE GIDANIN TARIMSIZLAŞMASI

Kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak düşünmenin çıkış noktası, yukarıda ana hatları ile sunmaya çalıştığım eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde tarım-gıda ilişkilerinin kapitalist karakterinin *ad hominem* eleştirisidir. Kapitalist irrasyonel rasyonelite ile bağlantılı bir şekilde, kapitalist gıda rejiminin ufku ve eğilimlerinin analizine yönelik temel önermelerimi aşağıda sıralamaya çalışacağım.

Sermayenin toplumsal-ekolojik yaşamı dar anlamıyla üretim odağında yeniden kurma yönelimi, belirgin ifadesini ekolojik-jeolojik-biyolojik-toplumsal zaman ve mekânların değer üretiminin zaman ve mekânlarına indirgenmesinde

bulur. Diğer bir ifadeyle, bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak sermaye, yaşamsal ilişkileri ekonomik kategoriler olarak yeniden kurmaya meyleder. Tarım-gıda alanı bu meyle yönelik zengin örnekler barındırması bakımından ayrıca dikkate değerdir. Örneğin, insan ve gezegen sağlığının yanı sıra, bizatihi bildiğimiz anlamıyla yaşamın ve kültürün varlığı bakımından da hayati bir rol oynayan biyoçeşitlilik ile tarım-gıda sistemi arasındaki ilişki çarpıcı ve kapitalist gıda rejiminin yönelimlerini anlamamız bakımından da öğreticidir.

Chatham House'un Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Compassion in World Farming ile iş birliğinde hazırladığı 2021 tarihli *Food System Impacts on Biodiversity Loss* raporuna göre biyoçeşitlilik “insanlık tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı bir şekilde” azalmaktadır (Chatham House, 2021: 5). Öyle ki türlerin küresel ölçekte yok oluş oranının “geçmiş 10 milyon yıllık ortalamanın en az onlarca, muhtemelen yüzlerce kat üzerinde” olduğu düşünülmektedir (Chatham House, 2021: 5). 1950’lerden bu yana ivme kazanan ve daha önceki kitlesel yok oluş dönemlerini andıran bu sürecin birincil nedeni ve itici gücü küresel tarım-gıda sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır (krş, FAO, 2019).

Sözü edilen rapor, tarımsal arazilerin toplam yaşanabilir alanlardaki payının 1600’lerden bu zamana beş buçuk kat arttığını ve artmaya da devam ettiğini vurgulamaktadır. Bugün bitkisel üretim ve hayvancılık dünyadaki toplam yaşanabilir arazinin (*habitable land*) yaklaşık yüzde 50’sini işgal etmektedir. Tarımsal üretimdeki bu artış, biyoçeşitlilik kaybıyla el ele gitmektedir. Örneğin FAO’nun (2004; krş. FAO, 1999) verilerine göre 1900’lerden bu yana bitki genetik çeşitliliğinin yüzde 75’i kaybolmuş durumdadır ve bunun başlıca nedeni ise ‘yüksek verim’ amacıyla, dünya genelinde çiftçilerin yerel çeşit kullanımını, “genetik olarak tek tip çeşitler lehine” terk etmeleri olarak işaret edilmektedir. Aynı belgeye göre hayvan cinslerinin yüzde 30’u yok olma tehlikesiyle karşı karşıyayken, her ay altı cinsin nesli tükenmektedir (FAO, 2004). Karşı karşıya olduğumuz tablonun vahametini daha da netleştiren bir diğer veri ise dünyadaki toplam gıdanın “yüzde 75’inin sadece 12 bitki ve beş hayvan cinsinden” elde ediliyor olmasıdır (FAO, 1999).

Burada sermayenin dünyayı kendi suretinde nasıl yeniden yarattığını görmek bakımından çarpıcı olan, biyoçeşitliliğin yok oluş süreci olduğu kadar, sermayenin birikim süreçlerine uygun türlerin (yeniden) üretimindeki geometrik artıştır. Başka türlü ifade edecek olursak, biyoçeşitlilik kaybı sermayenin değer-zaman ve mekânlarına uygun türlerin eşi benzeri görülmemiş miktarlarda üretimi (ve mümkün olan durumlarda da bizatihi buna uygun türlerin yaratılması) eliyle ilerlemektedir. FAO’nun 1997 tarihli *The State of the World’s Plant Genetic Resources* 182

for *Food and Agriculture* isimli çalışmasında yer verilen şu ifadeler sermayenin gıda rejiminin yarattığı büyük değişimi sergilemek bakımından dikkate değerdir:

Yüksek bitkilerin (yani çiçekli ve kozalaklı bitkiler) tür sayısının 300.000 ile 500.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir ve bunlardan yaklaşık 250.000 tanesi tanımlanmış veya betimlenmiştir. Yaklaşık 30.000 tanesi yenilebilir olup, 7.000 kadarı ise bir şekilde, şu veya bu zamanda insanlar tarafından yiyecek olarak yetiştirilmiş veya toplanmıştır. Dolayısıyla [bu zamana kadar] binlerce türün gıda güvencesine katkıda bulunduğu söylenebilir (FAO, 1997:14).

Geçmişte yaklaşık 7.000 bitki türünün insan gıdası olarak kullanılmasına karşılık, şu anda bunlardan 200'den azının küresel, bölgesel veya ulusal düzeyde önemli bir yer tuttuğunu, bunların içinden ise sadece dokuzunun 2014 yılında toplam bitkisel üretimin yüzde 66'sını oluşturduğunu görüyoruz (FAO, 2019: 114). Benzer bir şekilde 2022 yılında toplam tahıl üretiminin yüzde 90'ı sadece buğday, mısır ve pirinçten oluşmaktadır (FAO, 2023). Dahası her bir ürün içindeki genetik çeşitlilik de hızla erozyona uğramaktadır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde üretilen buğdayın yüzde 50'sini sadece dokuz çeşit oluştururken, Sri Lanka'daki pirinç çeşitlerinin sayısının ise 2.000'lerden 100'ün altına düştüğü ifade edilmektedir (Board on Agriculture of the National Research Council, 1993: 23-25).

Örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir. Burada dikkat çekmek istediğim temel nokta, tarımda kapitalist gelişme ve gıdanın metalaşma süreçlerinin, bir yönüyle de insanın kendi bedeniyle, insan-olmayanlarla ve doğayla girdiği karmaşık yaşamsal ilişkilerin teknikleştirilmiş araçsal ilişkilere indirgenmesi olarak görülebileceğidir. Tarımsal ilişkiler “bilimsellik” adı altında şeyleşmiş bir verim anlayışına” indirgendiği oranda bizatihi tarım nosyonunu da sermaye ve üretim merkezli bir şekilde yeniden kurulmuş olur (Büke, 2019: 134; krş., Campbell, 2022). Benzer bir şekilde, gıdanın “soyut insan bedeninin ihtiyaçları doğrultusunda alınan karbonhidrat, protein, yağ ve enerji gibi besin değerlerine ve niceliksel hesaplara indirgenerek” teknikleşmesi de bizatihi gıda nosyonunu yeniden kurar (Büke, 2019: 134; krş. Carolan, 2012; Clapp, 2012; Nestle, 2013).

Bu süreci, sermayenin hem tarihsel arka planı, hem de karakteristik işleyiş mekanizması olarak *ilk(s)el birikim* kavramı çerçevesinde ele almak mümkündür (Bonefeld, 2014). Kavramı dar anlamıyla mülksüzleştirme ve özel mülkiyetin inşası süreçlerinin ötesinde ele alan yaklaşımlar çerçevesinde (örn., Federici, 2014; Bonefeld, 2014), ilk(s)el birikim, sermayenin bizatihi yaşamı, varlığı değer üretimine indirgemeye dönük (asla gerçekleştiremeyeceği) arzusu olarak da görülebilir. Burada insana ve insan-olmayanlara ve bunlar arasındaki kompleks

yaşamsal ilişkilere ait unsurlar ve özellikler sermaye ilişkisinin özellikleri ve unsurları olarak yeniden inşa edilir. Yaşamsal olanı üretime indirgelediği oranda da sermaye kendisini insanlık tarihinin en ilerici, verimli üretim örgütlenmesi olarak sunar. Bir başka ifadeyle, sermaye artık nesnel, doğal, rasyonel ve olası dünyaların en iyisi olarak belirir.

Kapitalist gıda rejimi kavramsallaştırmasının öncelikli meselesi de sermayenin yaşamın döngüsünü bir yok oluş süreci olarak yeniden kuran bu genel yöneliminin tarım-gıda alanında aldığı biçimlerin eleştirisidir. Bu anlamıyla bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak sermayenin tarım-gıda alanındaki yönelimlerini ve dolayısıyla çelişkilerini kapitalizmin görece uzun tarihi düzeyinde ele alarak iki düzlemde tartışmak mümkün görünmektedir: (1) gezegensel tarımsallaşma: kır-doğa aksının kapitalist tarımsallaşması; (2) gıdanın tarımsızlaşması: gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, toplumsal, ekolojik, vb. bağların kopması.

Gezegensel Tarımsallaşma: Kır-Doğa Aksının Tarımsallaşması

Kır-doğa aksının tarımsallaşması, bu anlamıyla gezegensel tarımsallaşma kavramı, zengin tartışmaların konusu olan tarımda kapitalist gelişme dinamiklerinin bir de bu gözle yeniden değerlendirmesine bir çağrı olarak da düşünülebilir. Metalaşma, sanayileşme, ticarileşme, proleterleşme, modernleşme, kentleşme, kalkınma gibi listesi uzatılabilecek kavramlar aracılığıyla yürütülen ve sosyal bilimlerin zengin bilgi birikiminin de önemli bir bölümünü oluşturan analizlerin bu çerçevede yeniden bir okumaya tabi tutulmasına dönük bir çağrı. Burada, Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın yanı sıra Afrika ve Asya'daki geniş arazilerin sömürgeleştirilme süreçlerini ve tarımsal üretim eksenli dönüşümünü (örn., Campbell, 2022; McMichael, 1984); Yeşil Devrim olarak da adlandırılan teknoloji ve tekniklerin gelişimini ve makineleşme ve kimyasallaşma yoluyla tarımsal üretimin yoğunlaştırılması hamlelerini (örn., Patel, 2013); bütün bunlar çerçevesinde türlerin ve bitki çeşitlerinin yanı sıra bir bütün olarak ekosistemin dönüşümünü (örn., Moore 2015; Taşdemir Yaşın, 2023) gezegensel tarımsallaşma kavramı odağında yeniden ele almak mümkün. Tarım-gıda ilişkilerinin tarihsel değişim ve dönüşüm süreçlerinin analizine yönelik bu yeniden okuma, güncel kapitalist formların incelenmesi ve eleştirisi ile iç içe geçmektedir. Genetik ve biyoloji alanlarındaki gelişmeleri, hassas tarım, akıllı tarım, Tarım 4.0, dikey tarım, hücresel tarım gibi yeni 'tarım' tekniklerinin ortaya çıkışını, tarlayı bir veri tarlası/bankası olarak yeniden kurduğu oranda tarımı da "çiftçisiz tarım" (*agriculture without farmers / farming without farmers*) olarak yeniden inşa eden dijitalleşme süreçlerini yine gezegensel tarımsallaşma kavramı bağlamında düşünmek mümkün (krş. Bronson, 2021; Carolan, 2016; Dietz ve Drechsel, 2021;

FAO, 2022; Fraser 2022, Gugganig vd., 2023; Hackfort, 2021; Rotz vd., 2019; Stone 2021; Visser vd., 2021).

Yukarıda sıralanan unsurları ortak kesen kritik nokta, daha fazla üretme ihtiyacına yapılan amansız vurgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kır, doğa ve bizatihi yaşamın ve varlığın kendisi tarımsal üretimin ve gıda üretiminin bir fonksiyonundan ibaret olarak belirebilmektedir. Kapitalist gıda rejiminin bu mottosunu belki de en yalın ve çarpıcı haliyle ifade eden Türkiye'nin 27. ve son başbakanı Binali Yıldırım olmuştur. Farklı bir bağlamda dile getirilmiş olsa da gezegeni devasa bir tarım arazisi, bir kapitalist çiftlik olarak kurgulamaya ve kurmaya yönelen bu üretimci mottoyu daha iyi ifade edecek kelimeler bulmak güçtür: "Ekin, deliler gibi ekin, dağı taşı ekin!" (Yıldırım, 2022). Bu bağlamda kapitalist gıda rejiminin tarihi, gezegenin tarımsallaşması, bir diğer ifadeyle gezegensel tarımsallaşma olarak da görülebilir. İddialı bir şekilde ifade edecek olursak, her ne kadar insanlık tarihinde tarımın ortaya çıkışı yaklaşık 10.000 yıl öncesine kadar uzansa da gezegenin kendisinin dev bir tarla/çiftlik olarak tahayyül edilmeye başlanmasının ancak kapitalizmle birlikte gerçekleştiği söylenebilir.

Hiç şüphesiz, gezegensel tarımsallaşmasının tarihsel seyrini ve farklı biçimlerini analiz etmek, yani kır-doğa aksının tarımsallaşmasının tarihi boyunca ortaya çıkan farklılaşmaları, süreksizlikleri, kopmaları vb. analiz etmek son derece önemlidir. Örneğin, yukarıda birinci bölümde de dile getirildiği üzere gıda rejimi dönemselleştirmelerini takip ederek, bu tarihsel biçimleri *sömürgeci tarımsallaşma*, *kalkınmacı tarımsallaşma* ve son olarak *neoliberal tarımsallaşma* olarak kavramsallaştırmak mümkündür. Bu tarihsel, toplumsal, ekolojik ve kültürel farklılaşmalar, toprağın, minerallerin, tohumun, bitkilerin, hayvanların, suyun, balıkların, genlerin, kırsal mekânın, ekosistem döngülerinin vb. tarımsallaştırılması gibi güzergahlarda da ayrı ayrı takip edilebilir. Bütün bunlarla birlikte burada, bu makale bağlamında esas vurgulanmak istenen nokta, bu süreksizliklerin ve farklılaşmaların daha ziyade toplumsal-ekolojik bir ilişki olarak sermayenin sürekliliği açısından analizinin önemidir.

Hemen belirtmek gerekir ki, tarımın kendisini toplumsal ve ekolojik açıdan giderek imkânsız kılan da kırsalın/doğanın bu kapitalist tarımsallaştırılmasıdır. Bu durum, bitkilerin, hayvanların ve insanların topraktan ve sudan büyük göçünün yanı sıra tarımın kendisini en başta mümkün kılan biyo-jeolojik ve ekolojik koşulların yok edilmesinde de kendini göstermektedir. Kapitalist tarımın ancak ticari bir değer taşıdığı oranda değerli görülebilen ürünleri, dış girdilere bağımlılık, standardizasyon, monokültür ve yüksek enerji kullanımı gibi bilinen özellikleri temelinde üretebilmesi, bu süreçlerin başlıca nedeni olarak karşımıza

çıkar. Başka bir deyişle, sermaye biyo-jeolojik ve toplumsal-ekolojik mekânları ve zamanları kendi değerlenme süreçlerinin mekân ve zamanlarına indirgedikçe, üretim ve yeniden üretim ilişkileri arasındaki içkin bağları koparır ve tarımsal üretimi hem toplumsal hem de ekolojik anlamda salt ekstraktivist bir sürece dönüştürür. Kısacası sermaye esas olarak *tarımsallaştırdığı* ölçüde *tarımsızlaşma* yaratır. Bu anlamda, kapitalist gıda rejiminin toplumsal-ekolojik bir ilişki olarak sermayenin sınırları içinde çözülmesi mümkün olmayan çelişkilerinden birisi de burada yatmaktadır: Sermayenin gezegensel tarımsallaşma eğilimi, tarımsallaştırdıkça bildiğimiz anlamıyla tarımı da imkânsız hale getirir; dünyanın kendisini bir çiftlik olarak yeniden kurduğu oranda çiftçiliğin ve tarımın sosyo-ekolojik koşullarını da yok eder.

Gıdanın Tarımsızlaşması: Dünyanın Bir Gıda Fabrikası Olarak Yeniden Kurulması

Kapitalist gıda rejiminin gıdanın tarımsızlaşması eğilimi bakımından, temel mesele gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, toplumsal, kültürel ve ekolojik bağların koparılmasıdır. Kapitalizm gıdayı bir meta ve dolayısıyla sermaye birikiminin önemli bir alanı olarak yeniden kurarken, karakteristik, tanımlayıcı motivasyonu mümkün olduğunca çok gıda üretmek olarak belirir. Burada mümkün olan her yerde ve her zaman gıda üretme dürtüsü ile hareket edilir. Gıda, sermaye birikiminin bir yan ürününe, niyet edilmemiş sonucuna, çıktısına dönüşür. Bu yönelim bağlamında, sermaye, gıdanın ve gıda üretiminin organik, canlı doğasını, kendi değerlenme süreçlerine bir engel olarak görür (Mann ve Dickinson, 1978). Bir başka ifadeyle, tarım-gıda alanında sermaye, ölümler canlılara tercih edildiği bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak belirir. Bu “engellerin”, aynı zamanda sermayenin yukarıda tartışılan kır-doğa aksını tarımsallaştırma eğilimiyle iç içe geçtiği de ayrıca not edilebilir: sermaye tarımsallaştırdıkça bildiğimiz anlamda tarımın kendisini imkânsız hale getiren toplumsal-ekolojik sorunlar ve krizler yaratır ve bu kriz ve sorunları çözme iddiasıyla da gıdayı tarımsızlaştırma girişimlerini de genişletir.

Bu temelde, sermaye ilişkisi içinde gıda endüstrisinin ortaya çıkışı ve gelişimi yoluyla, gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, kültürel, ekolojik, mekânsal ve toplumsal bağlar ve bağlantılar da hızla aşınma eğilimine girmektedir. Bu süreci, gıdanın giderek artan oranlarda ve hızda *zamansızlaşması*, *tarihsizleşmesi* ve *mekânsızlaşması* olarak okumak da mümkündür (krş. IPES-Food, 2024). “Yersiz-yurtsuz gıda rejimi” (*food from nowhere regime*) kavramıyla da ele alınabilecek bu dinamik çerçevesinde, ikamecilik, kimyasallaşma ve biyoteknoloji gibi alanlardaki ve üretim tekniklerindeki gelişmeler aracılığıyla gıda yalnızca tarımsal üretim süreçlerinden değil, içinde şekillendiği tarihsel kültürel bağlamdan da

soyutlanarak besin değerlerine indirgenir (krş. Bové ve Dufour, 2001; McMichael, 2009). Risk sermayesinin ve bu alandaki girişimcilerin gıdanın *kişiselleştirilmesi* olarak da sunduğu bu süreç, gıdanın bir imge ve gerçeklik olarak parçalanması, teknikleştirilerek kendisini oluşturan parçalarına indirgenmesi ve/ya gıdayı oluşturan unsurların kendilerinin de sermaye suretinde yeniden kurulması olarak da düşünülebilir (örn., Friedberg, 2024, 2019).

Gezegensel tarımsallaşma eğiliminde olduğu gibi, burada da kapitalist gıda rejiminin tarihi boyunca gıdanın tarımsızlaşma süreçlerinin farklılaşan toplumsal-ekolojik biçimlerinin karşılaştırmalı ve tarihsel analizi elbette kritik bir önem taşır. Örneğin, 19. yüzyılın sonlarından itibaren kimya, fizik ve ilgili disiplinlerdeki gelişmelerin bir meta olarak gıdanın sınırlarının genişletilmesinde başrolü oynadığı düşünülebilir. Özellikle 1990'lardan itibaren gıdanın tarımsızlaşmasında öncü rolün kimyadan biyoloji ve genetik alanlarına doğru kaydığı iddia edilebilir. Son zamanlarda ise bilgi teknolojilerinin artan hegemonyasına tanık olduğumuzu söylemek mümkün. Bu doğrultuda güncel kimi gelişmelerden örnek vermek gerekirse dikey tarım, topraksız tarım gibi uygulamaların gelişimini, “laboratuvar gıdaların” ortaya çıkışını ve “gıdayı bir yazılım olarak” yeniden kurmaya meyleden dijitalleşme süreçlerini yine gıdanın tarımsızlaşması eğilimi çerçevesinde düşünebiliriz. Ancak bütün bunlarla birlikte, gezegensel tarımsallaşma tartışmasına benzer bir şekilde, burada, bu makale bağlamında altı çizilmek istenen temel nokta, tüm bu farklılaşmaların hareket halindeki bir toplumsal-ekolojik çelişki olarak sermayenin sürekliliği açısından analizinin taşıdığı önemdir.

Bu bakımdan kritik noktalardan birisi de gıdanın tarımsızlaşma eğiliminin bizatihi gıdanın kendisini giderek olanaksız hale getirmesidir. Örneğin günümüzde “ekolojik”, “organik”, “sağlıklı” ve hatta “gerçek” gıda gibi belirli sıfatları kullanmaksızın gıda hakkında konuşmanın giderek imkânsız hale gelmesi, bu sürecin önemli göstergelerinden birisi olarak düşünülebilir. Sermaye tüm gezegeni bir gıda fabrikası olarak yeniden kurduğu oranda, gıdanın *neliği* meselesi de –ancak bir takım ‘bilimsel’ uzmanlıklar çerçevesinde cevaplanabileceği iddia edilen– önemli bir soru olarak ortaya çıkar. Kısacası, bildiğimiz anlamıyla gıda, toplumsal-ekolojik bir ilişki olarak sermayenin ufku içinde çözülemeyecek bir olanaksızlık, bir muamma olarak belirir.

4. SONUÇ YERİNE: KAPİTALİST GIDA REJİMİ VE TARIM/KÖYLÜ SORUNU

Sermayenin değerlenme alanını, yaşamın/gezegenin kendisi düzeyinde yeniden kurma çabaları elbette tarım ve gıda alanıyla sınırlı değil. Kapitalist

ilişkilerin bu doğrultudaki yönelimleri ve biçimleri, bunların tarihsel, toplumsal, siyasal, ekolojik, kültürel, ekonomik sonuçları, bütün bunlara nasıl dur deneceği, kısacası bu hikâyenin nasıl kavranacağı meselesi çok farklı alanlarda oldukça zengin tartışmaları da beraberinde getiriyor. Bir yandan geleceğe dair kaygılar ve/ya arayışlar temelinde güncel soru(n)lar zengin tartışmaların ve kuramsal açılımların konusu oluyor. Örneğin feminist açılımlar temelinde toplumsal yeniden üretim kuramı ve ilgili tartışmalar, ekoloji-doğa merkezli kuramsal açılımlar, insan – insan-olmayan ilişkilerine ve etkileşimlerine dair genişleyen tartışmalar, ırksal kapitalizm kavramsallaştırmaları, ilk(s)el birikim kavramının güncel ele alınışları gibi listesi rahatlıkla uzatılabilecek ‘yeni’ tartışmalar bu bağlamda değerlendirilebilir. Diğer yandan, bugünün sorunları ve gelecek arayışları geçmişin bakiyesini, insanlığın, doğanın, kapitalizmin tarihini yeniden yazmaya bir çağrı çıkarıyor. Doğa/çevre tarihi literatürünün gelişmesi, kapitalist modernitenin köklerine ilişkin zenginleşen tartışmalar, “küresel tarih” kavramının ve literatürünün gelişimi gibi yine listesi uzatılabilecek kuramsal ve ampirik açılımlar bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bu açılımların esas olarak yaşamla bağı tarihsel olarak kuvvetli olagelmış alanlardan (feminizm, yeniden üretim, ırksal kapitalizm eleştirileri, ilksel birikim tartışmaları, ekoloji, doğa, vb.) daha güçlü bir şekilde gelmesi; bir yanı sıra kapitalizmin, belki de daha da önemlisi bizatihi yaşamın ve doğanın tarihinin yeniden yazılmaya girişilmesi, sermayenin kendi suretinde (yeniden) bir dünya yaratma çabalarına dair de önemli fikirler veriyor. Başka türlü söyleyecek olursak, kapitalist ilişkilere ve kapitalizmin tarihine yönelik analizlerin, insan-olmayanlarla ilişkilerimizi de merkeze taşıyacak şekilde bizatihi yaşamın, doğanın ve gezegenimizin bugününün ve tarihinin sorgusu düzeyinde ele alınmaya başlanması, sermayenin güncel eğilimleri bakımından da bir uyarı niteliği taşıyor.

Tarım-gıda alanındaki gelişmelerin giderek artan bir kuramsal-politik ilgiye mazhar olması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Sermayenin gıda rejimini eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde ve kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramı odağında yeniden ele almaya çalışmak da bu geniş çerçevenin içinde şekillenen kuramsal-politik bir arayışın ürünü olarak görülebilir. Bu çerçevede, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramlarıyla yürütmeye çalıştığım tartışmanın, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizine üç düzeyde önemli katkılar sunabileceğine inanıyorum. Bir başka ifadeyle, bu kavramsal araçların ve arayışların öne çıkardığı, yeniden ve/ya yenice sorduğu soruları üç başlıkta ele almak mümkün. Birbiriyle iç içe geçen üç soru düzeyinin, aynı zamanda giriş bölümünde dile getirilen sorular çerçevesinde tarım/köylü sorununun yeniden kavramsallaştırmasının da üç sac ayağını oluşturduğunu

söylemek mümkün: (1) sermayenin hegemonyasında bir bilgi/iktidar sorunu olarak tarım/köylü sorunu; (2) bir fark ve özne sorgusu olarak tarım/köylü sorunu ve (3) kapitalizmi aşma mücadelesi olarak tarım/köylü sorunu.

Birincisi tarım-gıda bilgisi ve bu alana yönelik bilgi üretim süreçlerinin kuramsal, metodolojik yönelimleriyle alakalı: Tarım-gıda ilişkilerini anlamaya dönük varsayımlarımız, kavramsal araçlarımız, metodolojik stratejilerimiz, analiz nesnellerimiz, peşine düştüğümüz sorunlar ve sorular vb. nasıl kuruluyor? Bunlar arasında neler, nasıl önceliklendiriliyor? Kısacası kapitalist gıda rejimi nasıl bir bilgi üretiyor, bilgi üretim süreçlerini nasıl şekillendiriyor? Bu soru etrafında ve gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramları çerçevesinde görece 'eski' kavramların (tarım, gıda, kırsal, köylü, toprak, doğa, tarımsal üretim ve gıda üretimi, verim, beslenme, vb.) ve görece 'yeni' kavramların (gıda sistemi, biyoekonomi, gıda güvenliği, gıda egemenliği, agroekoloji, vb.) 'yeniden' bir değerlendirmesine ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum. Burada, yalnızca bu kavramların farklı ele alınış biçimlerinin, makale boyunca ifade etmeye çalıştığım tartışmalar ışığında karşılaştırmalı bir analizinden bahsetmiyorum. Daha ziyade bütün bu kavramların kuruluşunun kapitalist gıda rejimi ile içsel bağlantılarının tartışmaya açılmasının önemini dile getirmeye çalışıyorum. Kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin bizatihi bu kavramlar aracılığıyla yeniden kurulmasının eleştirisinin altını çizmek istiyorum. Tersinden ifade edecek olursak, bu kavramların kapitalist gıda rejiminin irrasyonel rasyonalitesi ekseninde yeniden ve yeniden kurulması sürecinin eleştirisinin ilgili tartışmalara dahil etmenin kritik sonuçları olacağını düşünüyorum.

İkincisi kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin toplumsal ve ekolojik kuruluşu ile alakalı: Kapitalist gıda rejiminin kendi suretinde bir dünya/yaşam kurma süreçleri, hangi çelişkiler ve gerilimler üzerinden, kimler tarafından ve nasıl güç dengeleri içinde gerçekleşiyor, kurumsallaşıyor, pratiklere, normlara, değerlere dönüşüyor? Kapitalist tarım-gıda ilişkileri ne tip özneler üretiyor? Gerek insan gerek insan-olmayanlar bakımından özneleşme süreçleri hangi dinamikler içinde nasıl yeniden şekilleniyor? Tersinden ifade edecek olursak, sermayenin gıda rejiminin irrasyonel rasyonalitesi hangi dinamikler, süreçler, aktörler, gerilimler, çatışmalar, çelişkiler eliyle özneleşiyor? Burada sermayenin gıda rejiminin dünyayı yeniden kurma sürecinin yarattığı fark/lılık ve özne/kimlik sorgusunu, ikilikler üzerinden yürütülen bir analizlerin ötesine taşıyacak bir şekilde tartışmaya açmayı kastediyorum.

Üçüncüsü, tarım-gıda ütopyaları, hayalleri, imgeleri, alternatif tahayyülleri ve bütün bunlar ekseninde şekillenen mücadeleleri ile alakalı: Kapitalist gıda rejiminin dışı, ötesi, ötekisi, alternatifini hangi dinamikler içinde ve nasıl kuruluyor?

Benzer bir şekilde alternatif arayışları, ütopyalar, tahayyüller kapitalist gıda rejimini nasıl yeniden şekillendiriyor? Bu sorular, kanımca, analizin merkezine çelişkileri taşıdığı oranda, kapitalist olanın olanaklılık koşulları ile kapitalist ilişkilerin ötesine, dışına yönelik analizleri de zenginleştirme imkânı barındırıyor. Kapitalist karakterin, kapitalist olmayanı da yeniden inşa eden yanlarına, ya da kapitalist olmayanın kapitalizmi de inşa eden yanlarına dair iç içe geçen bir sorgunun zenginleşmesini kastediyorum. Başka türlü söyleyecek olursak, normatif olan ile analitik olanın bileşkesinde, her ikisini de aynı düzlemde analizin merkezine taşıyabilecek bir kuramsal-politik çerçevenin sınırlarını zorlamak bakımından burada sıralanan soruların önemli olduğunu düşünüyorum.

KAYNAKÇA

Akram-Lodhi, A. Haroon, Kristina Dietz, Bettina Engels ve Ben M. McKay (Der.) (2022), *Handbook of Critical Agrarian Studies* (Edward-Elgar Publishing).

Akram-Lodhi, A. Haroon ve Christobal Kay (2010a), "Surveying the Agrarian Question (Part 1): Unearthing Foundations, Exploring Diversity", *Journal of Peasant Studies*, 37 (1): 177-202.

Akram-Lodhi, A. Haroon, ve Christobal Kay (2010b), "Surveying the Agrarian Question (Part 2): Current Debates and Beyond", *Journal of Peasant Studies*, 37 (2): 255-284.

Araghi, Farshad (2009), "Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism", *Review (Fernand Braudel Center)*, 32 (1): 113-146.

Araghi, Farshad (2000), "The Great Global Enclosure of Our Times: Peasant and the Agrarian Question at the End of the Twentieth Century", Magdoff Fred, John Bellamy Foster ve Frederick H. Buttel (Der.), *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment* (New York: Monthly Review): 145-160.

Aydın, Zülküf (2017), *Çağdaş Tarım Sorunu* (Ankara: İmge).

Bernstein, Henry (2016), "Agrarian political economy and modern world capitalism: the contributions of food regime analysis", *Journal of Peasant Studies*, 43 (3): 611-647.

Bernstein, Henry (2014), "Food sovereignty via the 'peasant way': A sceptical view", *Journal of Peasant Studies*, 41 (2): 1031–1063.

Bernstein, Henry (2009), *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Oya Köymen).

Bernstein, Henry, Harriet Friedmann, Jan Douwe van der Ploeg, Teodor Shanin ve Ben White (2018), "Forum: Fifty years of debate on peasantries, 1966-2016", *The Journal of Peasant Studies*, 45 (4): 689-714.

Board on Agriculture of the National Research Council (1993), *Managing Global Genetic Resources* (Washington, DC: National Academy Press).

Bonanno, Alessandro (2009), "Sociology of Agriculture and Food Beginning and Maturity: The Contribution of the Missouri School", *Southern Rural Sociology*, 24 (2): 29-47.

Bonefeld, Werner (2016), "Bringing critical theory back in at a time of misery: Three beginnings without conclusion", *Capital & Class*, 40 (2): 233-244.

Bonefeld, Werner (2014), *Critical Theory and the Critique of Political Economy: On Subversion and Negative Reason* (New York, Londra, New Delhi, Sydney: Bloomsbury).

Bonefeld, Werner ve Kosmas Psychopedis (Der.) (2005), *Human Dignity: Social Autonomy and the Critique of Capitalism* (Aldershot, Burlington: Ashgate).

Bonefeld, Werner, Richard Gunn ve Kosmas Psychopedis (Der.) (1992a), *Open Marxism Volume I: Dialectics and History* (Londra: Pluto Press).

Bonefeld, Werner, Richard Gunn ve Kosmas Psychopedis (Der.) (1992b), *Open Marxism Volume II: Theory and Practice* (Londra: Pluto Press).

Bonefeld, Werner, Richard Gunn, John Holloway ve Kosmas Psychopedis (Der.) (1995), *Open Marxism Volume III: Emancipating Marx* (Londra: Pluto Press).

Borras, Saturnino M. Jr., Marc Edelman ve Christobal Kay (Der.) (2008), *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization* (Wiley-Blackwell).

Bottomore Tom ve Robert Nisbet (Der.) (1979), *A History of Sociological Analysis* (London: Heinemann).

Bové, José ve François Dufour (2001), *The World Is Not for Sale: Farmers Against Junk Food* (Londra: Verso).

Brass, Tom (2000), *Peasants, Populism and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth* (London ve Portland, OR: F. Cass).

Bronson, Kelly (2021), *The Immaculate Conception of Data: Agribusiness, Activists, and Their Shared Politics of the Future* (McGill-Queen's University Press).

Buttel, Frederick H. (2001), "Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy", *Sociologia Ruralis*, 41 (2): 165-181.

Büke, Atakan (2024), "Bir Burjuva Tarım-Gıda Ütopyası: Tarım 4.0", *Teori ve Eylem*, 66: 33-45.

Büke, Atakan (2020), "Bir Gıda Rejimi Olarak Kapitalizm ve Tarım/Köylü Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 153: 8-27.

Büke, Atakan (2019), "21. Yüzyılda Kapitalist Tarım-Gıda Sistemi ve Tarım/Köylü Sorunu Tartışmaları", *Praksis* 50: 123-148.

Büke, Atakan (2018), *Capitalist Food Regime and the Agrifood Problem: A Critique of Political Economic and Post-Developmentalist Understandings of the Agrarian/Peasant Question* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimsel Enstitüsü).

Campbell, Hugh (2022), *Farming Inside Invisible Worlds: Modernist Agriculture and its Consequences* (London: Bloomsbury Academic).

Callinicos, Alex (2007), *Social Theory: A Historical Introduction* (Cambridge: Polity).

Carolan, Michael (2016), "Agro-Digital Governance and Life Itself: Food Politics at the Intersection of Code and Affect", *Sociologia Ruralis*, 57 (1): 816-835.

Carolan, Michael (2012), *The Sociology of Food and Agriculture* (Londra ve New York: Routledge).

Chatham House (2021), *Food system impacts on biodiversity loss Three levers for food system transformation in support of nature* (Londra).

Clapp, Jennifer (2012), *Food* (Cambridge: Polity).

Clarke, Simon (1992), *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber* (New York: Mac-Millan Academic and Professional).

Clarke, Simon (1988), *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State* (Vermont: Edward Elgar, Aldershot ve Gower).

Clarke, Simon (1980), "Althusserian Marxism", Clarke, Simon (Der.), *One-Dimensional Marxism* (Londra ve New York: Allison ve Busby): 7-107.

Dietz, Kristina ve Franza Drechsel (2021), “Digital Agriculture”, Akram-Lodhi, A. Haroon, Kristina Dietz, Bettina Engels ve Ben M. McKay (Der.), Handbook of Critical Agrarian Studies (Edward-Elgar Publishing): 568-580.

Dünya Bankası (2021), “A Roadmap for Building the Digital Future of Food and Agriculture”, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2021/03/16/a-roadmap-for-building-the-digital-future-of-food-and-agriculture> (16.03.2021).

Ecevit, Mehmet C. (2006-2014), Kır Sosyolojisi Basılmamış Ders Notları (Ankara: ODTÜ Sosyoloji Bölümü).

Ecevit, Mehmet C. (2016), “Radikalizm Sarmalında Direnen Bir Yaşam Coşkusu: ODTÜ”, Konferans Tebliği, Hasan Ünal Nalbantoğlu Sempozyumu V: Üniversite ve Toplum, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, 21-23 Mart, Ankara.

Edelman, Marc ve Wendy Wolford (2017), Introduction: Critical Agrarian Studies in Theory and Practice, Antipode, 49(4): 959–976.

Escobar, Arturo (1995), Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World (Princeton University).

ETC Group (Action Group on Erosion, Technology and Concentration) (2017), Who Will Feed Us? The Peasant Food Web vs. The Industrial Food Chain (ETC Group).

FAO (2023), “Agricultural production statistics 2000–2022”, FAOSTAT Analytical Brief 79, <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/fba4ef43-422c-4d73-886e-3016ff47df52/content> (17.09.2024).

FAO (2022), Gene Editing and Agrifood Systems (Rome: FAO).

FAO (2020), “Harnessing Artificial Intelligence's transformative power to make food systems more efficient, sustainable and inclusive”, <https://www.fao.org/newsroom/detail/Harnessing-Artificial-Intelligence's-transformative-power-to-make-food-systems-more-efficient-sustainable-and-inclusive/en> (28.02.2022).

FAO (2019), The State of the World's Biodiversity for Food and Agriculture (Rome: FAO).

FAO (2017), The Future of Food and Agriculture: Trends and Challenges (Rome: FAO).

FAO (2004), “What is happening to agrobiodiversity”, <https://www.fao.org/3/y5609e/y5609e02.htm> (17.09.2024).

FAO (2009), *How to Feed the World in 2050* (Rome: FAO).

FAO (1999), “Women: users, preservers and managers of agrobiodiversity”, https://www.fao.org/4/x0171e/x0171e03.htm#P181_22270 (17.09.2024).

FAO (1997), *The State of the World’s Plant Genetic Resources for Food and Agriculture* (Rome).

Federici, Silvia (2014), *Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim* (İstanbul: Otonom Yayıncılık) (Çev. Bilge Tarrisever, Sinem Özer, Münevver Çelik, Melis İnan, Ece Durmuş).

Fraser, Alastair (2022), “The digital revolution, data curation, and the new dynamics of food sovereignty construction”, *The Journal of Peasant Studies*, 47 (1): 208-226.

Friedberg, David (2024), “A scientific breakthrough that could transform how we produce food”, https://www.ted.com/talks/david_friedberg_a_scientific_breakthrough_that_could_transform_how_we_produce_food?subtitle=en (10.08.2024).

Friedberg, David (2019), “What is the Future of Food? CEO of Agtech's 1st Unicorn David Friedberg Offers His Vision”, <https://thisisfuturefood.com/episodes/what-is-the-future-of-food-ceo-of-agtechs-1st-unicorn-david-friedberg-offers-his-vision> (09.08.2024).

Friedmann, Harriet (2005), “From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and the Emergence of Food Regimes”, Buttel, Frederick H. ve Philip McMichael (Der.), *New Directions in the Sociology of International Development: Research in Rural Sociology and Development* (Amsterdam: Elsevier): 227-64.

Friedmann, Harriet (2004), *From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes* (Yayımlanmamış Tebliğ) (XI World Congress of Rural Sociology: New Directions in the Sociology of Global Development, Trondheim, 25-30 Temmuz).

Friedmann, Harriet ve Philip McMichael (1989), “Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the present”, *Sociologia Ruralis*, 29 (2): 93-117.

Giddens, Anthony (1982), *Sociology: A Brief but Critical Introduction* (New York: Harcourt Brace Jovanovich).

Giddens, Anthony (1971), *Capitalism and modern social theory; an analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber* (Cambridge University Press).

Gugganig, Mascha, Karly Ann Burch, Julie Guthman ve Kelly Bronson (2023), “Contested agri-food futures: Introduction to the Special Issue”, *Agriculture and Human Values*, 40: 787-798.

Hackfort, Sarah (2021), “Patterns of Inequalities in Digital Agriculture: A Systematic Literature Review”, *Sustainability*, MDPI, 13 (22): 1-18.

IPES-Food (2024), *Food From Somewhere: Building Food Security and Resilience Through Territorial Markets* (Brussels, Belgium)

Koç, Mustafa, Jennifer Sumner ve Anthony Winson (Der.) (2021), *Critical Perspectives in Food Studies* (Oxford: Oxford University Press).

Mann, Susan A. ve James M. Dickinson (1978), “Obstacles to the Development of Capitalist Agriculture”, *The Journal of Peasant Studies*, 5: 466-81.

McMichael, Philip (2021), “Food Regimes”, Akram-Lodhi, A. Haroon, Kristina Dietz, Bettina Engels ve Ben M. McKay (Der.), *Handbook of Critical Agrarian Studies* (Edward Elgar Publishing): 218-231.

McMichael, Philip (2013), *Food Regimes and Agrarian Questions* (Fernwood).

McMichael, Philip (2009), “A Food Regime Genealogy”, *Journal of Peasant Studies*, 36(1): 139-169.

McMichael, Philip (2008), “Peasants Make Their Own History, But Not as They Please...”, Borras, Saturnino Jr., Marc Edelman ve Christobal Kay (Der.) (2008), *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization* (Wiley-Blackwell): 37-60.

McMichael, Philip (1984), *Settlers and the Agrarian Question: Foundations of Capitalism in Colonial Australia* (Cambridge: Cambridge University Press).

Moore, Jason (2015), *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, London (New York: Verso).

Moyo, Sam, Jha Praveen ve Paris Yeros (2015), “The Agrarian Question in the 21st Century”, *Economic and Political Weekly*, 50 (37): 35-41.

Nestle, Marion (2013), *Food Politics* (Berkeley: University of California).

Patel, Raj (2013), “The Long Green Revolution”, *The Journal of Peasant Studies*, 40 (1): 1-63.

Plank, Christina, Rike Stotten ve Robert Hafner (2024), “Values-based modes of production and consumption: analyzing how food alternatives transform the current food regime”, *Frontier Sustainable Food Systems*, 8: 1-9.

Rahnema, Majid ve Victoria Bawtere (Der.) (1997), *The Post-Development Reader* (London, New York: Zed Books).

Rosset, Peter M. ve Miguel A. Altieri (2017), *Agroecology: Science and Politics* (Practical Action ve Fernwood).

Sachs, Wolfgang (Der.) (2010 [1992]), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* (London & New York: Zed Books).

Riberio, José Duarte (2023), *Peasantry and Rural Resistance in the 21st Century Turkey: The Case of Çiftçi-Sen* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Ritchie, Hannah (2022), “After millennia of agricultural expansion, the world has passed ‘peak agricultural land’”, <https://ourworldindata.org/peak-agriculture-land> (30.05.2022).

Ritzer, George ve Douglas J. Goodman (2004), *Classical Sociological Theory* (Boston: McGraw-Hill).

Rotz, Sarah, Emily Duncan, Matthew Small, Janos Botschner, Rozita Dara, Ian Mosby, Mark Reed ve Evan D.G. Fraser (2019), “The Politics of Digital Agricultural Technologies: A Preliminary Review”, *Sociologia Ruralis*, 59 (2): 203-229.

Sachs, Wolfgang (Der.) (2010), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* (London & New York: Zed Books).

Stone, Glenn Davis (2021), “Surveillance agriculture and peasant autonomy”, *Journal of Agrarian Change*, 2022 (22): 608-631.

Swingewood, Alan (2000), *A Short History of Sociological Thought* (New York: St. Martin's Press).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2023), “The environmentalization of the agrarian question and the agrarianization of the climate justice movement”, Scoones, Ian, Saturnino M. Borrás Jr., Amita Baviskar, Marc Edelman, Nancy Lee Peluso ve Wendy Wolford (Der.), *Climate Change and Critical Agrarian Studies* (Londra: Routledge): 29-59.

TÜSiAD (2020), Tarım ve Gıda 2020: Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Tarım ve Gıda Sektörünün Analizi: Katma Değerin Artırılması, Inovasyon ve Dijital Tarım (İstanbul: TÜSiAD).

van der Ploeg, Jan Douwe (2013), Peasants and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto (Fernwood Publishing).

van der Ploeg, Jan Douwe (2008), The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization (London, Sterling, VA: Earthscan).

Visser, Oane, Sarah Ruth Sippel ve Louis Thiemann (2021), “Imprecision farming? Examining the (in)accuracy and risks of digital agriculture”, Journal of Rural Studies, 86: 623-632.

Yıldırım, Binali (2022), “Binali Yıldırım’dan çiftçilere: Deliler gibi ekin, dağı taşı ekin!”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/binali-yildirimdan-ciftcilere-deliler-gibi-ekin-dagi-tasi-ekin-1919717> (17.09.2024).

Zeitlin, Irwing M. (2001), Ideology and the Development of Sociological Theory (Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall).